

РОЗДІЛ 6. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.3.12>

ІСТОРИЧНО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ НАБУТТЯ УКРАЇНОЮ БЕЗ'ЯДЕРНОГО СТАТУСУ

Балюк Г.І.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри екологічного права
Навчально-наукового інституту права,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка*

Ковальчук Т.Г.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри екологічного права
Навчально-наукового інституту права,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка*

Пахолок Ю.П.,

*PhD, старший лаборант кафедри екологічного права
Навчально-наукового інституту права,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка*

Балюк Г.І., Ковальчук Т.Г., Пахолок Ю.П. Історично-правові передумови набуття Україною без'ядерного статусу.

Стаття присвячена аналізу історично-правових передумов набуття Україною без'ядерного статусу. У статті досліджені етапи відмови України від використання ядерної зброї у політичних і військових цілях. Зокрема, авторами зазначено, що після набуття незалежності наша держава стала третьою в світі за потужністю свого ядерного потенціалу після США та росії. Україна як новостворена держава в силу історичних обставин отримала третій за потужністю ядерний арсенал у світі. Разом із цим, авторами зазначається, що Україна не поспішала наслідувати приклад своїх вчорашніх республік-побратимів, успадкувавши від СРСР понад 30% ядерного потенціалу, зокрема, Київ, починаючи вже з 1991 року, намагався використовувати свій ядерний потенціал як предмет торгу щодо гарантій безпеки з боку великих держав у майбутньому. Відмова від ядерного озброєння мала стати актом доброї волі України щодо світового співтовариства, прискорити розвиток відносин з провідними державами світу, поглиблення євроатлантичної та європейської інтеграції, участі у діяльності міжнародних організацій. Правовий статус України як без'ядерної держави було задекларовано у виступах Президента України та різноманітних документах державного рівня, і юридично закріплено у Заяві Верховної Ради України «Про без'ядерний статус України» від 24 жовтня 1991 року № 1697-XII. Водночас Україна отримала міжнародно-правові гарантії власної безпеки, закріплені, головним чином, у Будапештському меморандумі. Однак, вказані гарантії виявилися лише «паперовими» та не зашкодили росії анексувати Крим та розпочати повномасштабне збройне вторгнення в Україну.

На думку авторів, на неефективність зазначених гарантій вплинула відсутність дієвого механізму їх реалізації у Будапештському меморандумі. Крім того, про неефективність Будапештсько-

го меморандуму вказують наступні фактори: Будапештський меморандум не був ратифікований парламентом жодної з країн-гарантів; пасивність України в контексті Будапештського меморандуму дала інформаційний привід для спроб викривлення тлумачень його положень; Україна, як сторона Будапештського меморандуму, мала б сама вчиняти певні дії, що спрямовані на виконання Меморандуму.

Ключові слова: екологічна безпека, ядерна зброя, ядерний боєзаряд, міжнародний акт, система міжнародних відносин, без'ядерна держава.

Balyuk G.I., Kovalchuk T.G., Pakholok Y.P. Historical and legal prerequisites for Ukraine's acquisition of nuclear-free status.

The article is devoted to the analysis of the historical and legal prerequisites for Ukraine to acquire a nuclear-free status. The article examines the stages of Ukraine's refusal to use nuclear weapons for political and military purposes. In particular, the authors note that after gaining independence, our state became the third in the world in terms of the power of its nuclear potential after the USA and Russia. Ukraine, as a newly created state, due to historical circumstances, received the third most powerful nuclear arsenal in the world. At the same time, the authors note that Ukraine was in no hurry to follow the example of its former sister republics, having inherited more than 30% of the nuclear potential from the USSR. In particular, Kyiv, starting in 1991, tried to use its nuclear potential as a bargaining chip for security guarantees from major powers in the future. The refusal of nuclear weapons was to become an act of goodwill of Ukraine towards the world community, accelerate the development of relations with the leading powers of the world, deepen Euro-Atlantic and European integration, and participate in the activities of international organizations. The legal status of Ukraine as a nuclear-free state was declared in the speeches of the President of Ukraine and various state-level documents, and legally enshrined in the Declaration of the Verkhovna Rada of Ukraine "On the Nuclear-Free Status of Ukraine" dated October 24, 1991 No. 1697-XII. At the same time, Ukraine received international legal guarantees of its own security, enshrined mainly in the Budapest Memorandum. However, these guarantees turned out to be only "paper" and did not prevent Russia from annexing Crimea and launching a full-scale armed invasion of Ukraine.

According to the authors, the ineffectiveness of these guarantees was influenced by the lack of an effective mechanism for their implementation in the Budapest Memorandum. In addition, the following factors indicate the ineffectiveness of the Budapest Memorandum: the Budapest Memorandum was not ratified by the parliament of any of the guarantor countries; Ukraine's passivity in the context of the Budapest Memorandum provided an informational pretext for attempts to distort the interpretations of its provisions; Ukraine, as a party to the Budapest Memorandum, should itself take certain actions aimed at implementing the Memorandum.

Key words: environmental safety, nuclear weapons, nuclear warhead, international act, system of international relations, nuclear-free state.

Постановка проблеми. Відмова від використання ядерної зброї у політичних та військових цілях стала актуальною майже відразу після її створення. У дискусіях політиків та політичних експертів різних поколінь чи не найгострішим було і залишається питання повного виключення ядерної зброї з системи міжнародних відносин як засобу досягнення політичних, економічних та ідеологічних цілей. Утім, це не зашкодило різкому кількісному зростанню ядерних держав на політичній карті після випробовування нового виду озброєнь Сполученими Штатами Америки під час сумнозвісного бомбардування японських міст Хіросіми і Нагасакі у серпні 1945 р. Так, з метою захисту своїх зовнішньополітичних амбіцій вже у 1949 р. свою ядерну бомбу випробував головний тоді супротивник США – Радянський Союз.

У 1952 р. до ядерного клубу долучилася Велика Британія, згодом Франція (1960 р.) та Китай (1964 р.). У подальшому число ядерних держав поповнили Індія (1974 р.) та Пакистан (1998 р.). Сьогодні за непідтвердженими даними ядерну зброю має Ізраїль, активно останнім часом у гонку озброєнь включився Іран. Незважаючи на ряд попередніх домовленостей про обмеження гонки озброєнь, скорочення стратегічних арсеналів та створення без'ядерних зон, процес збільшення кількості держав, що володіють ядерною зброєю, ризикує повністю вийти з-під міжнародного контролю.

Метою статті є аналіз історично-правових передумов набуття Україною без'ядерного статусу, а також дослідження етапів відмови України від використання ядерної зброї у політичних і військових цілях.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти історично-правових передумов набуття Україною без'ядерного статусу у своїх наукових працях висвітлювали такі вчені як: Г.І. Балюк, Т.Г. Ковальчук, О.Ю. Кронда, О.В. Кульчицька, О.С. Лисанець, А.О. Матвійчук, Ю.П. Пахолок, В.І. Сіряк, О.В. Сушик та інші.

Виклад основного матеріалу. Процес активного скорочення наступальної стратегічної зброї, який розпочався фактично у останні місяці існування Радянського Союзу, був для України своєрідним вододілом на шляху до отримання без'ядерного статусу. Звісно, Україна за тодішніх умов не могла виступати самостійним суб'єктом міжнародних відносин та відігравати бодай помітну роль безпосереднього учасника цього процесу. Проте з крахом світового соціалізму та здобуттям незалежності у серпні 1991 р. Україна як новостворена держава в силу історичних обставин отримала третій за потужністю ядерний арсенал у світі. Останнє дало можливість нашій країні стати на певний час ключовим суб'єктом міжнародної уваги при узгодженні цілої низки питань стосовно скорочення надлишків ядерної зброї, яка накопичилася в ході біполярного протистояння наддержав [1, с. 71].

Одним із завершальних акордів холодної війни стало підписання у Москві 31 липня 1991 р. Радянським Союзом та Сполученими Штатами Америки Договору про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь більш відомого як СНО-1. Цей Договір став продовженням розпочатого у 1970-ті роки діалогу наддержав стосовно оптимізації ядерних потенціалів і передбачав забезпечення паритету між стратегічними силами двох сторін на рівні 70% від тодішньої кількості ядерних боезарядів. За Договором кількість таких одиниць для обох сторін повинна була бути скорочена до 6 тис. одиниць та 1,6 тис. одиниць засобів їх доставки. Передусім варто звернути увагу на той своєрідний казус, який виник з ратифікацією цього Договору. Відомо, що у грудні 1991 р. СРСР де-юре припинив своє існування, а три новоутворені держави, якими стали Україна, Білорусь та Казахстан де-факто поповнили «членство» так званого ядерного клубу. Саме тому Договір СНО-1 практично ураз застарів, а керівництву США і вже нової росії, як основної спадкоємиці радянської імперії, потрібно було тепер шукати нові шляхи для поглиблення роботи щодо подальшого скорочення ядерних потенціалів. Практично одразу після краху СРСР, Білорусь та Казахстан відмовилися від радянської ядерної спадщини на користь росії, здебільшого через те, що остання ставала для них тягарем і аж ніяк не здобутком. До всього додалися також і економічні труднощі, з якими зіткнулися новоутворені держави і утримання стратегічних сил було б вкрай невиправданим в умовах наростаючої кризи. Проте Україна, як відомо, не поспішала наслідувати приклад своїх вчорашніх республік-побратимів, успадкувавши від СРСР понад 30% ядерного потенціалу. Київ, починаючи вже з 1991 р., намагався використовувати свій ядерний потенціал як предмет торгу щодо гарантій безпеки з боку великих держав у майбутньому [2].

Таким чином, наша держава стала третьою в світі за потужністю свого ядерного потенціалу після США та росії. Заглянувши в статистику, котра стала загальнодоступною, зазначимо, що з розпадом СРСР на території України залишилося 222 одиниці стратегічних носіїв – 176 міжконтинентальних балістичних ракет (МБР) і 46 важких бомбардувальників (ВБ), у тому числі, й новітніх ТУ-160, а також відповідне ядерне оснащення (близько 2000 ядерних боеголовок міжконтинентальних балістичних ракет (МБР), крилатих ракет (КР) і ядерних бомб для бомбардувальників). Крім цього, на території України залишилась значна кількість тактичних ядерних боезарядів. Водночас ні для кого не є секретом те, що Україна успадкувала ядерний потенціал від СРСР за умов повної відсутності контролю над ним, оскільки рішення щодо застосування ядерної зброї могло бути прийняте лише на рівні Москви.

Відмова від ядерного озброєння мала стати актом доброї волі України щодо світового співтовариства, прискорити розвиток відносин з провідними державами світу, поглиблення євроатлантичної та європейської інтеграції, участь у діяльності міжнародних організацій.

Намір відмовитися від ядерної зброї неодноразово окреслювався у виступах Президента України та різноманітних документах державного рівня. Це можна побачити з листа Міністра закордонних справ України на ім'я Голови Ради міністрів закордонних справ держав-учасниць Наради з безпеки і співробітництва в Європі, який констатував, що Україна вирішила приєднатися до Підсумкового акту, підписаного 1975 р. в м. Гельсінкі, й стати безпосередньою учасницею НБСЄ. «...Україна поділяє і підтримує цілі й принципи основоположних документів НБСЄ і докладе всіх зусиль для втілення їх у життя, спираючись на свій досвід багаторічного членства в ООН та інших міжнародних організаціях» [3]. У Заяві Президії Верховної Ради України від 22 листопада

1991 р. «Про Договір про звичайні збройні сили у Європі» підкреслювалося, що України – одна з держав- правонаступниць колишнього Союзу РСР і вважає за обов'язок виконати положення Договору щодо всіх збройних сил на її території. Україна зобов'язувалася суворо дотримуватися рішення стати без'ядерною. Наявність на її території ядерної зброї, яка залишається під єдиним централізованим контролем, визначалася як тимчасова. Україна мала неухильно проводити політику, спрямовану на повне знищення цієї зброї і компонентів її базування в мінімальні терміни і якнайшвидше приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як держава, яка не володіє ядерною зброєю [4].

9 квітня 1992 р. Верховна Рада України ухвалила рішення «Про додаткові заходи забезпечення без'ядерного статусу України». У ній одночасно проголошувався намір України «дотримуватися в майбутньому» без'ядерних принципів та окреслювалася система заходів, які наближали її до контролю над ядерною зброєю. Так, парламент зажадав, щоб тактична ядерна зброя залишалася на українській території, доки не створять дієвого міжнародного механізму контролю над знищенням ядерних боєголовок за участю України.

«Ядерне майбутнє» Білорусі, Казахстану й особливо України, де після проголошення суверенітету з'явилися та зростали ядерні амбіції, стало серйозною проблемою і для росії, і для США. Можливо, мотиви розв'язання цієї проблеми різнилися, але інтереси двох найпотужніших ядерних держав щодо недопущення ядерного статусу цих колишніх радянських республік збіглися. Підписана влітку 1991 року в Москві радянсько-американська угода СНО-1 не могла набути чинності без ратифікації вже не однією державою – СРСР, а чотирма – російською федерацією, Україною, Білоруссю та Казахстаном, на територіях яких перебувала ядерна зброя колишнього Союзу РСР. Ядерний статус росії як правонаступниці СРСР не заперечувався, і сама вона не збиралася від нього відмовлятися. Проте було незрозуміло, як поведуться інші країни. Москва та Вашингтон були зацікавлені в тому, щоб три нові «напів'ядерні» країни погодилися вивезти атомну зброю зі своєї території та визнали себе неядерними державами. Проблема ядерного статусу України була для росії питанням власної безпеки. Навіть просте питання про перебування в Україні ядерних озброєнь розглядали в Москві як замах на власну безпеку, і вона знайшла певний спосіб тиску. росія використовувала енергетичну залежність України, нездатність Києва вчасно погашати борги за постачання російських енергоресурсів, перебої з постачаннями яких узимку 1993-1994 років показали вразливість України в разі продовження нею конфронтаційного курсу в ядерній галузі.

Тому наприкінці 1994 року уряд сформулював дві принципові настанови. Перша – прагнення України уникнути участі в будь-яких військових союзах. Друга – впевненість у тому, що наявність ядерної зброї на українській території прив'яже Київ до загальновійськових структур, що залишилися від колишнього СРСР. Остання була зумовлена декількома обставинами. По-перше, всі заводи з виробництва ядерних боєзарядів розташовувалися в росії. А це означало, що розміщені в Україні ядерні боєприпаси повинні були регулярно доставлятися в рф для проведення необхідного технічного обслуговування, заміни компонентів тощо. Проблема ця набула гострого характеру навесні-влітку 1993 року, оскільки ядерні боєприпаси, що перебували на території України, залишилися без належного технічного обслуговування. У результаті значна частина їх опинилася в передаварійному стані.

Крім того, демонтаж та утилізацію боєзарядів також могли здійснюватися тільки в росії, оскільки необхідні для цього технології й устаткування були аналогічними тим, що застосовувалися для їх ремонту та збирання. По-друге, хоча в Україні й виготовлялися всі складові частини МБР (ракета, система управління, прицілювання та зв'язку), її залежність від постачань комплектувальних із росії сягала 40%. По-третє, оскільки розгорнені в Україні рідкопаливні ракети були побудовані в росії, їх технічне обслуговування та нагляд мали здійснювати російські фахівці. По-четверте, Україна не мала в своєму розпорядженні системи бойового управління стратегічними ядерними силами, які були розгорнуті на її території. Військові органи та технічні структури, що здійснюють вибір цілей для стратегічних озброєнь, розробку цілевказівок, оцінку обстановки та підготовку рішень із їх ухвалення, перебували в росії. Там само був розташований пункт управління, що складався з трьох абонентських пультав – президента рф, головнокомандувача Об'єднаних Збройних Сил (ОЗС) СНД та начальника штабу ОЗС СНД. Тільки з його допомогою можна було відправити на пускові установки зашифрований сигнал, який міг розблокувати апаратуру старту й активізувати електронні системи боєголовок, а також саму команду на пуск. По-п'яте, Україна

не мала всіх необхідних компонентів системи попередження про ракетний напад. Отже, її стратегічний потенціал навряд чи міг бути використаний у так званому зустрічному ударі. Цим і був зумовлений намір позбавитися ядерної зброї у щонайкоротші терміни. Такий підхід давав змогу росії дуже швидко досягти поставленої мети [5].

Ядерне роззброєння України було складною міжнародно-правовою проблемою, та цілком природним є те, що її розв'язання не могло не торкнутися американської сторони, яка так затято наполягала на отриманні Україною без'ядерного статусу. Вашингтон добре розумів: якщо Україна надто наблизиться до володіння ядерною зброєю, то це зробить нездійсненним як Угоду СНО-1, так і Угоду СНО-2. Це було не вигідно США: адміністрація Буша, а згодом і Клінтона прагнули зберегти режим нерозповсюдження. Адже у той час ані Індія, ані Пакистан ще не здійснили своїх ядерних випробувань, тож були і сподівання на їх приєднання до ДНЯЗ у найближчому майбутньому. Крім цього, не варто забувати, що стратегічні озброєння в Україні були націлені на об'єкти в США та інших західних країнах. Перенацілювання їх було для України надто складним завданням, зокрема, й тому, що вона не мала супутникових систем, необхідних для визначення точних координат цілей і траєкторій польоту крилатих ракет. В Україні не була створена система, що давала б можливість технічно блокувати застосування стратегічних озброєнь за командою з росії. Отже, обидві адміністрації США по чергово добивалися виведення останнього ядерного боєзаряду з території України. Для досягнення цієї мети американській дипломатії потрібно було докласти певних зусиль та піти на серйозні поступки. Президент України Л. Кравчук дав чітко зрозуміти офіційним представникам США, що з політичних та економічних міркувань Україні потрібно буде продовжити вивезення ядерних боєзарядів до росії та завершити ліквідацію стратегічних наступальних озброєнь на її території. Натомість він висунув три вимоги: надання гарантій безпеки, принаймні, з боку росії та США; компенсація за ядерні матеріали, які вилучено з ядерних боєзарядів, що вивозяться на територію росії, зокрема, з ядерних боєзарядів тактичних ракет, котрі були вже вивезені до росії навесні 1992 року; відчутна фінансова та технічна підтримка, яка компенсувала б витрати пов'язані з ліквідацією засобів доставки стратегічної наступальної зброї на українській території. Навіть, якщо з боку й могло здатися, що Україна є господинею становища, по суті це було не так. Українське керівництво побоювалося міжнародної ізоляції, в якій країна могла опинитися в разі проголошення її ядерною державою. Про це Київ попереджали представники американської адміністрації. Не менш важливим було й те, що в листопаді 1993 року НАТО пригрозило вилучити Київ із програми «Партнерство заради миру», якщо він і надалі блокуватиме процес ядерного роззброєння. Тож Москва та західні столиці дали чітко зрозуміти українському керівництву, що відмова від ядерної зброї необхідна для розвитку відносин з Україною [5].

В результаті зазначених вище процесів, 14 січня 1994 року в Москві була підписана тристороння заява, яку підписали президенти України, США та росії. У зазначеній заяві було вказано:

1. «Наявність на території України ядерної зброї колишнього Союзу СРСР є тимчасовою.
2. Тепер ця ядерна зброя знаходиться під контролем відповідних структур колишнього Союзу РСР. Україна наполягає на праві свого контролю за незастосуванням ядерної зброї, розташованої на її території.
3. Україна проводитиме політику, спрямовану на повне знищення ядерної зброї та компонентів її базування, що розташовані на території Української держави. Вона має намір зробити це у мінімальні строки, виходячи з правових, технічних, фінансових, організаційних та інших можливостей, з належним забезпеченням екологічної безпеки.

В Україні буде розгорнуто широку програму конверсії оборонної промисловості, перепрофілювання частини військово-промислового потенціалу на потреби економічного та соціального розвитку.

4. Україна, як одна з правонаступниць колишнього Союзу РСР, додержуватиме положень Договору між США та СРСР про скорочення стратегічних наступальних озброєнь 1991 року в частині, що стосується ядерних озброєнь, розташованих на її території.

Україна готова розпочати переговори з Республікою Білорусь, Казахською РСР, РРФСР, за участю відповідних структур колишнього СРСР, про знищення стратегічних ядерних озброєнь, що підпадають під дію цього Договору.

5. Україна вживатиме заходів для знищення всіх інших ядерних озброєнь, що знаходяться на її території, і з цією метою, в разі необхідності, готова брати участь у переговорах з усіма заінтересованими сторонами, в тому числі через існуючі багатосторонні механізми в галузі роззброєння.

6. Україна вживатиме належних заходів щодо забезпечення фізичної безпеки ядерної зброї, яка знаходиться на її території, протягом всього часу до повного знищення цієї зброї.

7. Україна має намір приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як неядерної держава і укласти з МАГАТЕ відповідну угоду про гарантії» [3].

У лютому 1994 року Верховна Рада України ратифікувала Угоду СНО-1, зокрема, й зі статтею V Лісабонського протоколу, в якій містилися зобов'язання України приєднатися до ДНЯЗ як неядерної держави. Однак, Верховна Рада України не набрала необхідного кворуму для ратифікації ДНЯЗ. Ратифікація відбулася лише 16 листопада 1994 року [5].

З метою забезпечення ядерної та екологічної безпеки України під час вивезення стратегічних боєзарядів між урядами України та РФ 10 травня 1994 року було укладено відповідну угоду про двосторонню співпрацю в сфері обслуговування та ліквідації ядерного потенціалу на території України. Зрештою гарантії щодо безпеки були надані Україні 5 грудня 1994 року у Будапешті президентами США, Великої Британії та Росії шляхом підписання відповідного Меморандуму. Зокрема, лідери цих держав зобов'язалися у подальшому гарантувати незалежність, суверенітет та існуючі кордони України; утримуватися від економічного тиску на неї з метою досягнення вигод. Разом з тим, документи з наданням Україні гарантій безпеки підписали ще дві ядерні держави – Франція і Китай. Без'ядерний статус України остаточно був закріплений державами-учасницями НБСЄ (з 1995 року – ОБСЄ) 1 січня 1995 року, а 1 червня наступного року було практично завершено вивіз стратегічних ядерних боєприпасів до Росії.

Відмовою від ядерного потенціалу Україна сподівалася на певні політичні й економічні дивіденди від США та Росії через надання допомоги у здійсненні економічних перетворень та поглибленні гарантій безпеки. Зрештою Вашингтон дав чітко зрозуміти Україні про початок співпраці з НАТО як без'ядерної держави у рамках Програми «Партнерство заради миру», до якої Київ приєднався на початку 1994 р. Водночас, певні гарантії допомоги у модернізації української економіки були надані під час першого офіційного візиту Л. Кучми до США у листопаді 1994 р. Наступним важливим кроком до зближення України з НАТО та поглиблення двосторонньої співпраці стало підписання 9 липня 1997 р. в Мадриді 16-ма лідерами держав і урядів та Генеральним секретарем НАТО Хав'єром Соланою з одного боку й Президентом України з другого «Хартії про особливе партнерство між Україною й НАТО». З підписанням цього документа сторони брали на себе зобов'язання розширити співпрацю з метою сприяння забезпечення стабільності та демократичних цінностей у Центрально-Східній Європі [6, с. 11].

Водночас, агресія Росії показала, що сьогодні за великим рахунком ні Росія, ні США досі не готові по-справжньому гарантувати Україні безпеку як без'ядерній державі. Міжнародні гарантії безпеки виявилися лише «паперовими» гарантіями, не зашкодили анексувати Крим та розпочати повномасштабне збройне вторгнення в Україну.

Для того щоб зрозуміти, що Україна отримала від підписання Будапештського меморандуму [7] потрібно провести його аналіз. Це угода, яка була укладена 5 грудня 1994 року між Україною, США, Росією та Великою Британією про неядерний статус України.

Для того, щоб зрозуміти, що Україна отримала від Меморандуму, потрібно провести його аналіз.

1. Повага незалежності, суверенітету та існуючих кордонів

- порушення суверенітету:
  - 1992–2014 рр. – інформаційні акції Росії щодо начебто притискання російської мови і населення в Україні;
  - 1996 р. – прийняття в РФ закону «Про оборону», де визначено, що збройні сили РФ можуть застосовуватися за межами території Росії;
  - 2008–2010 рр. – змалювання Кремлем українського керівництва «недієздатними політиками», «гітлерівськими нащадками» та «поплічниками грузинських націоналістів»;
  - 2008 р. – російське МЗС через ЗМІ зробило заяву, що Росія докладе усіх зусиль, щоб Україна і Грузія не стали членами НАТО;
  - 2009 р. – президент РФ Д. Медведєв у телефонній розмові з Президентом України В. Ющенком фактично заявив, що українським президентом має бути людина, яка діє в інтересах Москви;
  - 2009 р. – зростання кількості публікацій та відео-, радіоматеріалів, які містять заклики до порушення територіальної цілісності України, до розпалювання міжнаціональної і релігійної ворожнечі з метою розколу в українському суспільстві – заява голови Державного комітету з телебачення та радіомовлення;

- 2012 р. – наміри від'єднати Крим від України шляхом пошуку правових колізій в українському і міжнародному законодавстві через суспільну організацію «Севастополь-Крым-Россия» та звернення до судів усіх інстанцій;

- 2013 р. – призупинення підготовки України до асоціації з ЄС з допомогою так званої «російської дипломатії»;

- порушення існуючих кордонів:

- починаючи з проголошення незалежності України, державний кордон з росією залишається не делімітованою ділянкою;

- залишена від СРСР демаркація українсько-російського кордону не вважається законною і довгий час слугувала аргументом для відкладання процесу делімітації кордону російською стороною;

- відсутність делімітації і умовна демаркація створила підстави для росії піддавати сумнівам існуючий кордон, штучно створювати конфліктні прецеденти – острів Тузла і Керченська протока (2003 р.) та півострів Крим (2014 р.);

- російська компанія РЗД, починаючи з 2012 р., неодноразово намагалася взяти під свою юрисдикцію частину української залізниці, нібито для вирівнювання лінії державного кордону та полегшення її перетину (тридцяти кілометровий вигин ділянки залізничної дороги між Луганською та Ростовською областями).

Саме нелегітимність державного кордону між Україною і росією слугувала аргументом для відсутності активної позиції офіційного Заходу на анексію Криму з боку рф. Юридично, державного кордону між росією і Україною нема, тому будь-який діалог щодо прикордонної безпеки схожий на гру з нульовою сумою.

2. Утримання від застосування сили проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України:

- територіальна цілісність без визначених державних кордонів України є сумнівним питанням у міжнародному праві;

- 2003 р. – російський прикордонний катер навмисне зіткнувся з риболовецьким баркасом, де загинуло 4 українські рибалки (острів Тузла);

- 2014 р. – під час окупації Криму Путін спочатку не зізнавався, що там діють російські військові спеціалісти, але після анексії визнав залучення військових підрозділів для «коректного спостереження» за ситуацією;

- 2014 р. – офіційно росія не визнає застосування сили на окупованих територіях України: озброєння «ополченців» захоплених у боях з українськими силовиками, захоплено зі складів «НЗ» української армії, придбано і завезено козаками тощо.

3. Утримання від економічного тиску:

- 2001–2014 рр. – інформаційні атаки з метою створення тиску на економіку України – «газова війна», «блокування розвитку авіаційної галузі», «війна маяків», «м'ясна війна», «молочно-сирна війна», «трубна війна», «цукрова війна», «зернова війна» та інші;

- 2014 р. – вивезення заводського обладнання з окупованих територій до росії – Луганський машинобудівний завод (Чувашія, рф), Луганський патронний завод (Ростовська область, рф);

- 2014 р. – закупівля вугілля в Південній Африці та зрив контракту. На думку В. Омельченка, директора енергетичних програм Центру Разумкова «тут чітко прослідковується рука Кремля» для створення залежності Києва від Москви. Нав'язується рішення про закупівлю вугілля в росії або з окупованих росією територій.

4. Вимога негайних дій з боку Ради Безпеки ООН у випадку, якщо Україна стане жертвою акту агресії або об'єктом погрози агресією з використанням ядерної зброї:

- гібридний тип війни, яку веде росія, не дає повного розуміння того, що проти України здійснюється агресія – чітко не визначена протидіюча сторона, її агресивні наміри, умовні кордони держави;

- серед міжнародних юристів є й такі, які тлумачать ситуацію, як «внутрішньо-українську соціальну суперечку на Донбасі», або «жертву власної внутрішньої політики у Криму»;

- міжнародні юридичні норми дозволяють трактувати цей пункт двояко – не зрозуміло, надавати допомогу ООН, або ні.

5. Не застосовувати ядерну зброю проти України:

- окремі заяви Путіна, російських політиків та військових експертів нагнітають інформаційну ситуацію та не виключають застосування ядерної зброї для досягнення політичних цілей росій-

ської федерації. Достатньо пригадати виступ Путіна на Селигері та Валдайському клубі, де Путін, пояснюючи пріоритети зовнішньої політики росії, неодноразово робив акцент на тому, що росія – друга в світі ядерна держава.

Не варто виключати можливості подальших спекуляцій щодо російського ядерного арсеналу в дискусіях стосовно подальшої долі України.

6. Проведення консультацій у випадку виникнення ситуації, внаслідок якої постає питання стосовно цих зобов'язань:

- консультації постійно ведуться, однак росія відкидає будь-які аргументи щодо її обвинувачення;

- спільними зусиллями вдалося утворити атмосферу недовіри світової спільноти до керівництва росії.

Чому не спрацював Будапештський меморандум? – таке питання звучить щоразу, коли мова заходить про російські агресивні дії.

По-перше, Будапештський меморандум не був ратифікований парламентом жодної з країн-гарантів.

Меморандум (лат. Memorandum – те, що потрібно пам'ятати) – дипломатичний документ, в якому детально викладено певне міжнародне питання, дається аналіз необхідних положень та обґрунтовується позиція держави. Іншими словами – визначені наміри сторін. Меморандум – без додатків, найнижчий рівень дипломатичної угоди.

По-друге, пасивність України в контексті Будапештського меморандуму дала інформаційний привід для спроб викривлення тлумачень його положень. Так, на початку 2014 року радник президента рф Сергій Глаз'єв розповсюдив думку про те, що росія, як гарант цілісності і безпеки України зобов'язана втрутитися, коли виникають конфлікти, що загрожують суверенітету України. На його думку, угода передбачає гарантії та активні колективні дії.

По-третє, Україна, як сторона Будапештського меморандуму, мала б сама вчиняти певні дії, що спрямовані на виконання Меморандуму.

На даний час існують думки про те, що Україні потрібно відновити ядерний арсенал. Так, 27 серпня 2008 року у зверненні Тернопільської обласної ради до Президента України В. Ющенка, депутати вимагали від тодішнього президента розірвати Будапештський договір та проголосити про відновлення ядерного статусу. 3 липня 2014 року народні депутати України від ВО «Свобода» зареєстрували у Верховній Раді України проект Постанови про Заяву Верховної Ради України щодо відновлення Україною статусу ядерної держави. За даними опитувань, значна частина українців (близько 44%) вважає, що Україна має володіти ядерною зброєю, об'єктивний аналіз усіх аспектів цього питання дозволяє зробити висновок: у сучасних умовах це малоімовірно через ряд причин і, більше того, навряд чи зможе гарантувати реальну безпеку [8, с. 164].

Висновки. Таким чином, після набуття незалежності наша держава стала третьою в світі за потужністю свого ядерного потенціалу після США та росії. Відмова від ядерного озброєння мала стати актом доброї волі України щодо світового співтовариства, прискорити розвиток відносин з провідними державами світу, поглиблення євроатлантичної та європейської інтеграції, участі у діяльності міжнародних організацій.

Правовий статус України як без'ядерної держави було задекларовано у виступах Президента України та різноманітних документах державного рівня, і юридично закріплено у Заяві Верховної Ради України «Про без'ядерний статус України» від 24.10.1991 року № 1697-XII. Поруч з цим, Україна отримала міжнародно-правові гарантії власної безпеки, закріплені, головним чином, у Будапештському меморандумі. Однак, вказані гарантії виявилися лише «паперовими» та не зашкодили росії анексувати Крим та розпочати повномасштабне збройне вторгнення в Україну. Вважаємо, що на неефективність зазначених гарантій вплинула відсутність дієвого механізму їх реалізації у Будапештському меморандумі.

Отже, міжнародно-правові положення щодо гарантій безпеки України потребують подальшого доопрацювання і затвердження на найвищому рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кондратенко О. Процес ядерного роззброєння і Україна. *Науковий вісник Інституту міжнародних відносин НАУ. Серія: економіка, право, політологія, туризм.* Том 2. № 4. С. 75–79.

2. Будрук О. Ядерна зброя на території України: проблеми набуття без'ядерного статусу. URL: <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=685> (дата звернення: 26.11.2024).
3. Про без'ядерний статус України: Заява Верховної Ради України від 24 жовтня 1991 року № 1697-ХІІ. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-12> (дата звернення: 26.11.2024).
4. Україна на міжнародній арені: Зб. документів і матеріалів (1991–1995 рр.): у 2-х кн. / упоряд. В.В. Будяков та ін. К.: Юрінком Інтер, 1998. Кн. 2. 496 с.
5. Омелянюк С. Політико-правові акти, що визначили без'ядерний статус України. *Вісн.* 2010. № 9. С. 12–15.
6. Гречанінов В.О. Під без'ядерною парасолькою. Україна та її ядерні можливості: ілюзії і реальність. *Політика і час*. 1999. № 8. С. 10–19.
7. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 05 грудня 1994 року. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158 (дата звернення: 26.11.2024).
8. Балюк Г.І., Ковальчук Т.Г. Історично-правові аспекти нерозповсюдження ядерної зброї. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 6. С. 161–165. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2024/41.pdf (дата звернення: 26.11.2024).